

III всеукраїнська науково-практична конференція
**«Історія запорозького козацтва:
в пам'ятках та музейній практиці»**

м. Запоріжжя, жовтень 2008 р.

Міністерство культури і туризму України
Національний заповідник «Хортиця»

**МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ:
«Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній
практиці»**

Запоріжжя 2008

ББК 63.3 (4 Укр-4 Зап) 4-294
УДК 94 (477.64) (XV - XVIII ст.)
І 90

Збірка матеріалів науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці» містить праці з історії запорозького козацтва. Різноманітні за тематикою публікації збірки розміщені в окремих рубриках: археологія, історія, музеєзнавство. В представлених матеріалах досліджується широкий спектр проблем сучасних студій з історії запорозького козацтва. Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М.А.Остапенко (головний редактор), О.Є.Борисенко, Д.Р.Кобалія,
С.В.Копилова,

О.П.Мірущенко (відповідальний редактор).

Ухвалено рішенням науково-методичної ради Національного заповідника «Хортиця» (протокол № 15 від 9.09.2008р.)

- Національний заповідник «Хортиця»
- Автори статей, 2008.

Вадим Добрянський ПРО „САРМАТСЬКИЙ СЛІД „ В ПОЛЬСЬКОМУ ЗАХИСНОМУ ОБЛАДУНКОВІ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА „ХОРТИЦЯ”) 220

Ірина Тітова ВИСВІТЛЕННЯ ПОДІЙ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВІДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА. 225

Наталія Чергік ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ ЧОРНИЛЬНИЦЬ ЗА ІКОНОПИСОМ, КНИЖКОВОЮ ГРАВЮРОЮ ТА ЖИВОПИСНИМИ ТВОРАМИ XVII-XVIII СТ. (УКРАЇНА, РОСІЯ, ПОЛЬЩА) 231

Олена Кравцова ПРЕДМЕТИ ДРІВНОЇ КЕРАМІЧНОЇ ПЛАСТИКИ ДОБИ КОЗАЦТВА З ФОНДОЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» 238

Вадим Добрянський КАПЕЛІНА ЧИ ШИШАК? ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ РЕБРИСТОГО ШОЛОМУ XVIII СТОЛІТТЯ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА „ХОРТИЦЯ” 241

Олександр Мірущенко, Аліна Клименко СВОЛОКИ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА „ХОРТИЦЯ”. 245

Ольга Привалова ЭКСПОЗИЦИОННОЕ ОТОБРАЖЕНИЕ ЗАСЕЛЕНИЯ ДОНЕТЧИНЫ ЗАПОРОЖСКИМ КАЗАЧЕСТВОМ 249

Олександр Мірущенко ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА XVIII СТ. НА ВИСТАВЦІ „ЗАПОРОЗЬКІ ВОЛЬНОСТІ В ЧАСИ НОВОЇ СІЧІ ТА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО” 254

Марія Печенко. РОЛЬ УКРАИНСКИХ КАЗАКОВ В ШТУРМЕ ТУРЕЦКОЙ КРЕПОСТИ ИЗМАИЛ (11 (22) ДЕКАБРЯ 1790 Г.): ПРОБЛЕМА ОСВЕЩЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ СОЗДАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ 261

Ірина Дашевська КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ЯК СКЛАДОВА ЕКСПОЗИЦІЙ МУЗЕЇВ ПРОСТО НЕБА (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ») 265

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

17. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів: Світ, 1991. – 196 с.

18. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дн-ськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.

19. Сушинський Б.І. Козацька Україна: “Хмельниччина”. – Одеса: “ВМВ”, 2004. – 560 с.

20. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. – Т.І.-Одеса: “ВМВ”, 2004. – 592 с.; Т.ІІ.- Одеса: “ВМВ”, 2004. – 584 с.

21. Фалько Я. Руїна. Гетьманщина. – Токмак, 1991. – 34 с.

22. Хоткевич Г.М. Два гетьмана. – К.: Дніпро, 1991. – 107 с.

23. Юрєнева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.

24. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дн-ськ: Промінь, 1990. – 190 с.

25. Яковлева Т. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

26. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.): – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 644 с.

Нагала Чергік

**ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМ ЧОРНИЛЬНИЦЬ ЗА ІКОНОПИСОМ,
КНИЖКОВОЮ ГРАВЮРОЮ ТА ЖИВОПИСНИМИ ТВОРАМИ
XVII-XVIII СТ. (УКРАЇНА, РОСІЯ, ПОЛЬЩА)**

Достатньо відомим і популярним є факт про високий рівень писемності на Україні в середині - другій половині XVII ст. Зрозуміло, що писемність вимагала наявності і писемного приладдя: чорнильниць, пер, ножів для їх заточки.

Об'єктом даного дослідження є живописні твори і гравюри митців кінця XVI-початку XX ст. України, Росії, Польщі. Предметом дослідження – чорнильниці, зображені на них. Ми не ставимо за мету робити порівняльний аналіз в хронологічному або географічному аспектах. Перед усім, нас цікавить прагнення митців тих часів точно передавати характерні для XVI-XVIII ст. елементи реального побуту: архітектури, одягу, меблів, писемного приладдя тощо. При цьому основну увагу звернемо на форми чорнильниць, де можливо – на матеріал, із якого вони виготовлені.

Наприклад, реалістичні тенденції простежуються в мініатюрі «Лука» майстра (прізвище не відоме) гримненського Євангелія (1602 р.). Євангеліст зображений на фоні церковних споруд. Він сидить у кріслі з бароково завитими ніжками і спинкою. На столі складнопрофільна чорнильниця з масивною шийкою з вивернутим назовні краєм, високою розтрубовидною ніжкою, і циліндричним корпусом. Вивернуті назовні краї денця і шийки гармонують із завитками барокового крісла. (Рис. 1. а, б). Видно, що майстер наділив християнина I ст. н. е. предметами характерними для кінця XVI-XVIII ст. [1, с.14-18].

Сучасне для гравера оточення супроводжує й фігуру Іоанна Дамаскіна на фронтисписі «Октоїха» видання Львівського братства (1630 р.). Богослов (675-749 рр.) сидить під аркою в бароковому кріслі, перед попітром і загострює перо. На столі кулястоподібна чорнильниця з рельєфним паском по корпусу (рис. 2. а, б). [2, с.135].

Значну увагу інтер'єрному оточенню приділено у мідьориті Олександра Тарасевича «Євангеліст Лука» з «Житій святих» (1693 р.). Житло Луки нагадує майстерню художника XVIII ст. Тут мольберт, палітра, камінці для розтирання фарб, ніж для пера, пензлі. Багато посуду (пляшок, колб) у шафі схожій на український мисник. На столі, за яким сидить Лука, лежить книга, невеличкий глечик та чорнильниця, яка за формою нагадує розпластаний мішечок (Рис. 3. а, б). [3, с.34-37].

Одним із послідовників О. Тарасевича, був Леонтій Тарасевич. Його гравюри історико-релігійного змісту вміщені в «Киево-Печерському патерику» 1702 року. Тут 46 мідьоритів, над виконанням яких Л. Тарасевич працював, напевно, не один рік. Портрети Нестора, Ієремії Прозорливця, художника Алімпія та інших виконані з підкресленими реалізмом. Навколо портретованої особи буває життя: ростуть молоді деревця, пливають човни, бачимо лаврські споруди, обстановку чернечих келій, окремі сцени з монастирського побуту, певно спостережені майстром в житті. Наприклад, у Нестора Літописця, автора першого давньоруського літопису «Повість временних літ» (XI ст.), на стінах келії книжкова поличка, розп'яття, під стріхою на сволоку підвішений для просушування пучечок плодів чи ягід. Сам літописець сидить на стільці зразка XVII ст., тільки-но поточив перо, відклав ножа, розгорнув книгу і збирається писати. Інтер'єр, а також пейзаж за дверима сучасні Л. Тарасевичу і характерні для Києво-Печерської лаври кінця XVII- початку XVIII ст. Чорнильниця, очевидно, також відповідає часу. Це шестикутна, трапецієподібна ємність з чіткими гранями (Рис. 4. а, б). [4, с.33-45; 5, с.5,261; 6, с.30].

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

Неприховане прагнення наблизити біблійні сюжети до сучасного життя простежується в роботах граверів другої чверті XVIII ст. Це стосується художнього трактування осіб, їх рухів, жестів, виразу обличчя, обстановки. Майстри уважні до усіх подробиць: покрою одягу, конструкції меблів, перспектив з вікон, деталей орнаментів та форм предметів. Стосовно чорнильниць, то гравюри того часу презентують уже відому ще з другої чверті XVII ст. кулясту форму (Рис. 2, б). Наприклад, горняткоподібні чорнильниці зображені на столі біля євангеліста Марка з фронтисписа «Нового завіту» (1727 р.) київського видання роботи гравера Георгія (Рис. 5. а, б); на столі у царя Давида з фронтисписа «Псалтиря» 1728 року, гравера А. Козачківського, теж київської друкарні (Рис. 6. а, б). [2, с. 212-214].

Окремо хочеться відзначити дереворити Йосифа Гочемського (друга половина XVIII ст.). В його творах майстерно зображено інтер'єр, пейзаж, архітектуру. Композиція багатослівна, має виразну барокову напруженість. Так, на фронтисписі почаївського «Октоїха» (1758 р.) Іоанн Дамаскін сидить за столом, вкритим скатертиною, на різьбленому кріслі, у розкішно опорядкованій кімнаті з колонами. На столі поруч з пером і ножем стоїть чорнильниця кулястої форми з чітко означеними гранями (Рис. 7. а, б). [2, с. 245].

Оригінально Й. Гочемський подав чорнильницю на фронтисписі «Євангеліст Іоанн» до четвертої частини почаївського «Євангелія» (1759 р.). Гравер розмістив кулястий посуд у дзьобі орла на підвісному мотузку (рис. 8. а, б) [2, с. 247].

Як бачимо, в українській книжковій гравюрі переважає куляста форма чорнильниць з варіаціями в деталях: шийки і денця розтрубовидні, або у вигляді кільця, корпуси гладенькі, з борознами вздовж кулі, або з поперечним паском. Зустрілись нам також трапецієвидна та «розплющена» форми.

Абсолютно іншого вигляду чорнильниці представлені на графічних натюрмортах першої чверті XVIII ст. «Юстиць-колегія» та «Камер-колегія», виконаних учнем першої російської школи рисунку при петербурзькій типографії - Федором Васильєвим (належали князю В. М. Аргутиновському-Долгорукову, тепер зберігаються в Державному Російському музеї). Рисунки ці дорогоцінні не тільки як зразки російського графічного мистецтва нового часу, а й як історичне джерело - натюрморти відображають заснування нових державних інститутів. Юстиць-колегію, організовану для рішення усіх цивільних судових справ, символізує натюрморт: пачки гербового паперу, чорнильниця з гусячим пером, книги, на верхній з яких напис: «О рангах». Камер-

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

колегія завідувала розподілом і збором державних доходів, митом на товари купців. На рисунку представлено три предмети: моток вовни, чорнильниця, табакерка. Деталі натюрморту не випадкові. Клубок ниток символізує указ про збір вовни для суконної справи, виданий у 1714 році; табакерка – розпорядження 1717 року царя Петра I «табачное дело умножить, ибо от того впредь будет прибыль». Чорнильниці однакової форми, очевидно розповсюджені у Росії XVII - початку XVIII ст.ст. - це півкуля з пласким денцем і вузькою невисокою шийкою (Рис.9,10.). [7, с.126-129].

Переходячи від графічних творів до живописних хочеться звернути увагу на те, що зображення чорнильниць можна зустріти і на іконах, мальованих українськими народними майстрами. В зв'язку із цим слід зауважити, що іконопис на Україні розвивався у більш демократичному руслі, ніж як це було в Росії, де суворо стежили за дотриманням іконографічних канонів. Так, характерними ознаками української народної ікони є зображення окремих персонажів давніх часів на тлі сучасної художнику міської архітектури або пейзажного мотиву, у тогочасному українському одязі або воєнних панцирниках XVII ст. Помітним є модифіковане розуміння релігійних сюжетів та незвичне трактування біблійних, євангельських, ранньохристиянських персонажів. Тепер це не ідеальні образи, а земні люди, що діють не в абстрагованому, а в цілком конкретному, життєвірогідному середовищі. Очевидно, і оточуючі героїв предмети також змальовані з натури.

Саме це бачимо на іконі «Юрій-змієборець з житієм», другої половини XVII ст., невідомого майстра (фонди Національного музею Львова). Друге згори праве клеймо зображує повчання Юрія ченцем. Вчитель сидить за столом, на фоні храмових будівель. На столі уже відома нам з гравюр другої чверті XVII - середини XVIII ст. (рис.2,5-8) кулеподібна чорнильниця на короткій розтрубовидній ніжці, з невисокою розширеною шийкою (Рис.11.а,б) [8, с.45].

На іконі з Михнівки (остання чверть XVII ст., церква Стрітєння) Святий Микола зображений як на парсунному портреті: в повний зріст, за столом, на столі книги, сувій і чотирикутна чорнильниця на круглих ніжках (Рис.12.а,б). Художня реалістичність створює враження, що образ діяча ранньої християнської церкви писаний майстром з натури, або списаний із книжкової гравюри, зв'язок з якою простежується в запозиченні лінійного стилю. [8, с.27,93].

Розглянувши книжкову гравюру і іконопис, звернемося до провідного жанру українського, російського, польського мистецтва XVIII ст. – портрету. Спочатку розглянемо два поясных портрети.

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

Перший, виготовлений у Польщі, зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею, презентує Станіслава Коначарського (1700-1777 рр., реформатор системи освіти єзуїтів, представник польського просвітництва). Портрет вміщено в овальну рамку. Праворуч від портрету на столі лежить розкрита книга і чорнильниця з пером. Чорнильниця у вигляді циліндричної пляшечки з тонкою шийкою і широко вивернутим краєм, який буває у гутного скляного посуду (Рис. 13.а,б). [9, с.14].

Другий портрет, писаний у першій половині XVIII ст. (фонди Ермітажу), – портрет Василя Кочубея. Поясне зображення державного діяча (1687-1699 рр. – генеральний писар Военної Канцелярії, 1699-1708 рр. – генеральний суддя, наказний гетьман) розміщено в овальній рамці, під овалом додано пишній барочний картуш з гербом Кочубея, з-під якого ефектно виглядають гармати, знамена, шаблі. Праворуч від рамки чотиристороння, витягнута по довжині чорнильниця, кришка якої поділена на три частини – очевидно для трьох кольорів чорнил. Корпус чорнильниці закріплений на чотирьох ніжках стилізованих під лапи лева (Рис. 14а,б). [10, с.194, 204]. Без сумніву, зображено предмет виготовлений із металу жовтого кольору.

Окрім пів-фігурних портретів, український живопис доби козацтва представлений й повнофігурними портретами. Наприклад, портрет Дмитра Ростовського (Туптало Данило Савович, 1651-1709 рр., митрополит Ростовський і Ярославський, церковний діяч, вчений, богослов). Створений у другій половині XVIII ст., він зберігає композиційний стереотип портретів XVII ст.: чоловік стоїть біля стола вкритого скатертиною. Шляхетність зображуваної особи передана не тільки імпазантністю постанови і пишністю одягу, а й речовим наголосом на знаки влади, походження. Освіченість Д. Ростовського, зокрема, символізована вишуканою чорнильницею вже відомої нам кулястої форми, на розтрубовидній ніжці, з вузькою шийкою, і поділенням на долі корпусом (Рис. 15.а,б). [6, с.6, 27].

Окремо розглянемо портрети, в яких чорнильниці входять до наборів канцелярського приладдя. Традиційно до такого набору, у різних комбінаціях, входять: чорнильниця, свічник, присипка для чорнил, пера, дзвоник, емність для пер – все це розміщено на спеціальних підносах-підставках. Канцелярські набори є неодмінним атрибутом портретів, виконаних випускниками Петербурзької академії (заснована у 1764 р.). Розглянемо форми чорнильниць на двох таких портретах.

Портрет Сави Яковлева – власника Ярославської мануфактури і Сибірських залізних заводів, виконаний Міною Колокольніковим

Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці

у 1767 році, показує горняткоподібну чорнильницю, що за формою гармонує із присипкою для чорнил чи пляшечкою для пер (Рис. 16.а-в). [11, с.179-180].

Портрет поета Г.Р.Державіна, виконаний В.Боровиковським у 1795 році, презентує чорнильницю у формі глечика, виготовлену із металу жовтого кольору. Разом із дзвоником вона установа на підносі з рещітчастим бортиком (Рис.17.а,б). [12, с.22-23; 13, с.32].

На деяких портретах речові аксесуари поволі втрачають свій символічний характер. Митці починають знаходити в їх зображенні самостійний художній інтерес. Натюрморт починають включати до портретів у власному розумінні цього поняття. Для прикладу можна розглянути портрет Ганни Ржевуської (замок с.Підгірці). Численні речі є традиційними, призначеними вказати на цноти портретованої. Тут зображено книги, аркуш паперу, перо, чорнильний набір – ознаки інтелектуальності. Чотки з хрестом підкреслюють набожність Г.Ржевуської. Кишеньковий годинник з підвісками-печатками свідчить про впливове суспільне становище. Віяло в руці – вираз жіночності. Проте, всі ці фрагменти портрета викладені у вишукану композицію, яка створює самостійну художню цілісність. Формою, колоритом і фактурою художник передає основні матеріальні якості речей, їх красу. Чітко видно, що чорнильниця срібна, кулеподібної форми, вздовж корпусу розділена на долі, має фігурну кришечку. Присипка для чорнил такого ж вигляду тільки з отворами на кришечці. До письмового набору входять також свічник і перо. Все це розташовано на срібному підносі з ніжками (Рис. 19.а-в). [1, с.179,269].

Розгляд вищевказаних творів довів, що твори іконопису та графіки XVII-XVIII ст. можуть служити історичним джерелом для вивчення форм чорнильниць доби козацтва, адже протягом названого періоду митці намагалися точно передати форми предметів характерних для XVII-XVIII ст., навіть якщо зображували героїв давніших часів (старозавітних персонажів, євангелістів, ранніх християн, богословів і мислителів першого тисячоліття н.е.). Наскільки точно передано форми чорнильниць в портретному живописі XVIII ст. можна судити із основних тенденцій розвитку цього жанру. Хоча зображення окремих речей входили в іконопис та портрет, самі по собі предмети не були для художників самоціллю, оскільки теологічно забарвлений антропоцентризм довго і вперто виключав із поля художнього бачення явища й предмети матеріального світу. Чисельні предмети (головні убори, булави, перначі, митри, книги, грамоти, чотки, молитовники, напрестольні хрести, писемне приладдя) цікавили митців лише як

образні засоби відзначення суспільного стану портретованих, їх моральних характеристик, набожності, професії. Проте, хоча речам не надавали серйозного значення, нерідко в портретах їх подавали із документальною докладністю. Крім того, розгляд творів значно розширив нашу уяву про форми чорнильниць початку XVII – кінця XVIII ст. Протягом названого періоду домінуючою залишається куляста форма, часто з рельєфним корпусом; прямокутні форми доповнюються ніжками; різноманітного оформлення набувають шийки чорнильниць (короткі, високі, розплющені); з'являються цілком оригінальні чорнильниці у вигляді мініатюрних цеберок чи глечиків.

Література:

1. Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1978.- 328 с.: іл.
2. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. - Львів, 1971.- 310 с.: іл.
3. Степовик Д.В. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. – К.: Мистецтво. – 136 с.: іл.
4. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть: Нариси з історії українського мистецтва. - К.: Мистецтво, 1981.- 159 с.: іл.
5. Кризь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII-XX століть. Живопис. Графіка: Альбом. - К.: Мистецтво, 1982.- 336 с.: іл.
6. Государственный музей украинского изобразительного искусства УССР: Альбом. - К.: Мистецтво, 1972.- 150 с.: ил.
7. Русское искусство первой четверти XVIII века: материалы и исследования. - М.: Наука, 1974.- 234 с.: ил.
8. Откович В.П. Народна течія в українському живопису XVII-XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1990.- 96 с.: іл.
9. Картинна галерея Житомирського краєзнавчого музею: Альбом. – К.: Мистецтво, 1982.- 79 с.: іл.
10. Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв.- Л.: Искусство, 1981.- 258 с.: ил.
11. Сахарова И.М. Антропов Алексей Петрович (1716-1795).- М.: Искусство, 1974.- 240 с.: ил.
12. Архангельская А.И. Боровиковский. - М.: издание Государственной Третьяковской галереи, 1946.- 62 с.: ил.
13. Чайковская О.Г. «Как любопытный скиф...». Русский портрет и мемуаристика второй половины XVIII века. – М.: Книга, 1990. – 295 с.: ил.